

УДК 94:332.1(477.6)“17/18”

Л. М. Кулакевич,  
О. О. Петрушин

## ФАКТОРИ ЗМІНИ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ УПРОДОВЖ ХVІІІ–ХІХ СТ.

*У культурі економіки відображаються загальні процеси, які впливають і на соціально-політичний тип країни. В цьому відношенні Південь України мав велике значення. Якщо в 17 ст. економічна і соціальна мапа України була під мілітарним впливом козаччини, то в 18-19 ст. змінюються методи і характер управління під впливом економічних, торгових і комерційних зрушень на всій території України.*

**Ключові слова:** етнічна спільнота, соціально-економічна карта, ринок, толерантність, приватне володіння.

На жаль, так склалося, що в офіційній економічній географії, історії економіки, історії політики не приділяється належної уваги так званому „немілітарному дискурсу”, який, на нашу думку, значно розширив би значення зв'язків між різноманітними економічними процесами і те, наскільки торгівля та обмін впливали на політику держави і на формування етнопсихологічних рис народу. На тлі різноманітних інертних концепцій історії України показовими в цьому плані є дослідження Н. Яковенко [1], які системно аналізували не тільки історичні події, але й досліджували матеріально-культурні артефакти. Але в загальному масиві досліджень явно не вистачає того, що свого часу академік Д.С. Ліхачов назвав „тонкими дослідженнями” [2]. Такі розвідки дали б можливість зрозуміти, як формувалися різні етнокультурні групи і вибудовувались міжкультурні контакти, а також досліджувати причини можливих конфліктів; та формувались толерантні відносини між різними етносами. Ігнорування так званих незначних явищ в історії призводить, на нашу думку, до викривлення історичної картини в цілому.

Незаперечним є той факт, що цивілізації торували свої шляхи не тільки шаблею, але й через ремісництво, торгівлю, обмін. До середини ХІХ ст. Південь-Схід України географічно і кліматично був співвідносний з укладом життя і відповідав основним економічним нормам – торгівля, сільське господарство, вівчарство, промисли, що відзначав ще Яворницький [3].

До відкриття покладів високоякісної залізної руди на Саксагані та покладів високоякісного вугілля на Сході Південь-Схід України „дрімав”. Впродовж віків український Степ, будучи місцем проживання різних етносів (скіфів, трипільців, хозарів, половців). Упродовж століть були наторовані торговельні шляхи – Чорнобаївський, Кагарлицький, Чорний, Муравський, які проходили на межі Лісостеп-Степ.

Можна тільки уявити, як склалися б відносини України та сусідньою Портою і Шляхтою, але після приєднання Півдня до Російської Імперії вибудовується нова структура зв'язків Південь – Степ – Імперія.

З геополітичної точки зору з'являються сильні гравці на теренах Європи: Росія, Польща, Порта, Швеція, під впливом яких і опиняється Україна. Якщо згадати історію політичного устрою України від Литовської доби до Люблінської унії, то можна відзначити відносно погіршення демократичних інституцій, а це всі параметри життя українців – зменшення загальної активності життя, ерозія інститутів влади (судочинства, самоуправління). Польські інституції в цьому відношенні мало відрізнялись від російських, у своєму прагненні до гомогенності українського суспільства, дифузії всіх соціальних структур, що взагалі було неприйнятним для українців, ступінь автономії українського державотворення знижується відповідно до залежності від Речі Посполитої та Московського уряду. З одного боку, Річ Посполита нав'язує адміністративні форми, прямовані на колонізацію, з іншого боку відбувається інтенсивний процес московізації, відповідно до геополітичних інтенцій Росії. Географічно і політично місце України співпадало з європейськими намірами. Можна згадати, що за Литовської доби більшість міст мало Магдебурзьке право, сільські громади ґрунтувались на самоуправлінні, самоврядування працювало повною мірою. Торговельні відносини мало залежали від держави і їх розвиток був лише відносним стосовно державних інтенцій, значною мірою залежали від ринкових відносин. Шляхи України продовжували виконувати інфраструктурну роль, пов'язуючи Московію, Польщу, Крим і Західну Європу. Росія, користуючись цими шляхами, вивозила до Західної Європи та Близького Сходу хутра, віск, моржові ікла та ін. Селища та торговельні містечка України виконували дуже важливу торговельну функцію, формуючи торговельне середовище та внутрішній ринок. Окрім цього, вони ставали осередками соціально-етнічного співіснування різних за культурним та релігійним походженням груп населення. У торговельних містечках, зазвичай, досить толерантно проживали вірмени, євреї, поляки, німці. Поступово формується поліетнічна карта України, що зумовила подальший непростий розвиток суспільних відносин; міжетнічні конфлікти; породження таких явищ, як українофобія, русофобія, юдофобія.

Посилення польського впливу призвело до того, що Польща почала перекидати торговельні шляхи та формувати преференційне поле для своїх. Корона надала низку привілеїв для польських купців та підприємців, для українців було впроваджено високі мита, їх відтіснили в роздрібну торгівлю та в неприбуткові види діяльності. З іншого боку в Росії занепали старі торговельні шляхи на півночі і вона починає активно просуватись на Схід і Південь. Знову ж таки більш слабка Україна стає заручницею геополітики цих великих держав. Представники різних етнічних груп все активніше впливають на економічні та політичні відносини в Україні, часто виконуючи і важливі політико-посередницькі функції. Варто

зауважити, що експансія Польщі (панщина, дозвіл на торгівлю, заборона обробляти своє збіжжя на своєму дворі, дозволи на одруження), консервували природну українську динамічність, призводили до вимушеної міграції, знижували розмаїття ділових стосунків (відповідальність, свобода прийняття рішення, знецінення навичок домашнього господарювання), а все це шкодило в цілому формуванню етнотипічних та психофізичних рис, які є підґрунтям громадянського суспільства, як це було в Західній Європі. Урізання прав призвело також до розшарування населення, його зубожіння, появи міжетнічних конфліктів, частішали випадки втечі молодих чоловіків до Степу, що призвело до гендерного дисбалансу, масового явища – неповної сім'ї, сиротинства. Під впливом цих та інших чинників кардинально змінюється і ментальність українців. Ослаблення індивідуальних прав завжди призводить до відмирання багатьох природних для людини суспільних навичок, особливо у сфері прийняття рішень та відповідальності. Козацький стан при цьому зостається найбільш привабливим, мілітарна ідеологія впродовж багатьох років в неявному стані зостається домінантною, хоча взагалі чинником сильної держави є не стільки армія, як право. Здається, що і дотепер дещо перебільшується роль козацтва в формуванні державних засад, часто їх формування ставали найманцями у престолів далеко не дружних до України. Дивлячись на ці процеси з боку демоєстатистики, бачимо, що відтік населення з північних та центральних областей на Південь призвів до формування нового субетносу (з плугом і шаблою), який дав можливість, хоча б частково зберегти природні якості народу. На Півдні виникають хутори, села, містечка, формується торгівельна мережа. Будучи політично незалежним, козацтво бере на себе дві основні функції – охоронну і господарську. З цього приводу Д. Яворницький в „Історії...” зауважив, що головним джерелом прибутків війська Запорізького низового були „...військова здобич, продаж вина, платня від перевозів, охорона, торгівля: торгували кіньми, волами, рибою, лісом, медом, горілкою, зброєю, шкірами” [3, с.230]. Ще в 1649 р. дозвіл султана дав змогу козакам вільно торгувати з усією Портою, будувати складські приміщення, крамниці і т. ін., при цьому податок був співвідносний з турецькими підданими. Та з поширенням впливу Росії торгівля та економіка Півдня (господарсько-культурний комплекс) видозмінюються. Змінюється соціальний склад населення, знижується вплив Туреччини, змінюються торгівельні напрямки та цілі економіки, Туреччина починає укладати прямі договори з Росією, козацтво витісняється як посередник, а самі козацькі вольності все більше регламентуються Росією. При цьому Південь України з його ефективним хліборобством, вівчарством, рибальством дозволяв ще досить тривалий час бути самостійним економічним суб'єктом. Знову ж таки Д. Яворницький зауважує, що торгівля жителів Півдня сягла вершини в XVIII ст., козацтво виступало таємним посередником в торгівлі російським сріблом, хутрами зі Стамбулом, а в Росію, завдяки їм завозили шовк, сап'ян, зброю, сіль. У свою чергу торгівля через Південь слугувала каталізатором для обмінних відносин і Центру і Південного Заходу України. У той час процвітали великі ринки і міста – Умань, Немирів, Корсунь, Гадяч, Лубни, Пирятин. Взагалі вони становили значний обіг товарів, грошей, активізували немілітарну складову суспільних відносин. Поряд із старими шляхами з'являються нові – Кримський, Кизиккерманський, Волоський. З'являється і економічна потреба на старі та нові професії – зброярів, лоцманів, гуртовиків, охоронців, це в свою чергу закріплювало старозвичаєве правило – поважного ставлення до освіти, і в XVII ст., і в XVIII ст. рівень освіти в Україні був дуже високий, чого не можна було сказати про масову освіту в Росії в цей же час. Слід також зауважити, що в Україні був високий статус жінки в громаді, яка могла самостійно займатися господарством і навіть впливати на політичні процеси. Можливо, саме завдяки цьому українське населення того часу зберегло притаманні риси етносу – динамічність, цілеспрямованість, самостійність в прийнятті рішень, вміння вести перемовини, що в подальшому слугувало їх виокремленню як агрономів, суднобудівників, лісничих, селекціонерів, ці риси добре слугували і в діаспорі. Перехід до нових форм господарювання, попри політичні негаразди, позначилися і на демографічних показниках. Впродовж XIX ст., населення України зросло втричі – з 7,7 млн до 24,3 млн. Відносно мирний період, стабілізація всіх сфер життя стали поштовхом для демографічного вибуху. Показовою є і соціальна карта – формується значний прошарок заможного селянства, особливо на Півдні, з'являються ґрунтовні дослідження з етнографії. Україна сама себе забезпечувала лікарями, суддями, вчителями, агрономами, ветеринарами. Південь та Схід України в XIX ст. можна назвати „малим Вавилоном” [4], оскільки тут проживали німці, євреї, болгары, греки, вірмени, румуни, італійці. Це унікальне і маловивчене явище, яке спонукало усіх до толерантності. В XVIII ст., після реформи, яка замінила натуральний податок грошовим стався і економічний вибух. Активізується торгівля, формується фінансове середовище. З іншого боку консервативні цінності починають занепадати, шляхетство зосереджує свою увагу на приватному добробуті, торгівлі, мистецтві. Неможливість культурної ідентифікації на теренах України, відтіснення від своїх природних ресурсів (концесії), засилля імперських чиновників, неможливість творення судочинства, мовна політика призводять до девіацій психічно-поведінкового характеру: формується комплекс меншовартості, малоросійщини, приниженої, спадає інтерес до навчання і освіти взагалі. Урбанізація Півдня, зокрема розвиток Одеси, Миколаєва, Херсона, Бердянська, теж мала свої наслідки, позаяк громадсько-політичний устрій в цих містах був принципово відмінний від європейського, з сильним адміністративним впливом імперії. Поступово етнічні українці витісняються із „престижних” сфер – політики, фінансів, права. Слід зауважити, що лише в кінці XIX ст. формується група досить заможних українців, які мали вплив у суспільстві – Терещенки, Ханенки.

Дестриктизується навіть приватне життя, яке також поступово підпорядковується державним інтересам, деформуються і базові поняття етносу – свобода, самоповага, індивідуальність, незалежність, які витісняються поняттями, нетиповими для етносу – „єдиноначаліє” і „самодержавство”. Разом з тим економічна ситуація Півдня сприяла в цілому розвитку країни. Поселенці принесли з собою нові методи

господарювання, з'являється культурне садівництво, огородинство, виноградарство. З відкриттям великих покладів залізної руди та вугілля Південь України стрімко індустріалізується, стає масштабною зовнішня торгівля не тільки аграрними здобутками, а й промисловими виробами. Відкриваються великі спеціалізовані ринки в Одесі, Харкові, Вознесенську. Старі торговельні шляхи занепадають, зате активізується морська торгівля. Формується більш-менш суворі спеціалізація за родом занять: сільське господарство – українці, німці, болгары; промисловість – росіяни, німці, французи; ремісництво – українці, росіяни; торгівля, фінанси – євреї, греки. Беззаперечно, саме завдяки південному різноманіттю вдалось зберегти багато рис, притаманних етнічним українцям (відповідальність, прагнення сім'ї, родинного добробуту, побутова культура, релігійність, ставлення до жінки, дітей, повага до освіти), збагатити їх новими формами і самовідчуттями: опір всіякій уніфікації, індивідуальний стиль життя, сформувати „сусідську етику”, які й зараз, хоча і дещо ерозійному стані, є відмінною рисою українців, що зближує їх з європейськими народами.

Отже, в політологічних, історичних, етнографічних дослідженнях треба зосереджуватися не на одній складовій, а враховувати багато інших чинників, і саме це дало б можливість розібратися, як формувалася етнос, його психологія, ідентичність, відчуття загальної долі, якою мірою різні етноси та регіони на теренах України впливали на формування ментальних рис українця.

#### Джерела та література

1. Яковенко Н. Ликбез для профессора // Зеркало недели. – 2009. – №8 (7 марта).
2. Лихачев Д.С. Избранные работы. – Л., 1987. – Т.3.
3. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т.1.
4. Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985.

**Кулакевич Л. Н., Петрушин А. А. Факторы изменения экономического потенциала Юга Украины на протяжении XVIII-XIX вв.**

*В культуре экономики отображаются общие процессы, которые влияют и на социально-политическое состояние страны. В этом отношении Юг Украины сыграл большую роль. Если в XVII в. экономическая и социальная карта Украины находилась под специфическим влиянием казачества, то в XVIII-XIX вв. меняются способы и характер управления под влиянием экономических, финансово-торговых сдвигов на всей территории Украины.*

**Ключевые слова:** этническая общность, социально-экономическая карта, рынок, толерантность, приватная собственность.

**Kulakevich L. N., Petrushin A. A. Factors, that accompany the changes of economic potential of South Ukraine during XVIII-XIX cent.**

*The culture of the economy reflects the general processes that affect the social and political state of the country. In this respect South of Ukraine played a very important role. In the XVII century the economic and social map of Ukraine was under the specific influence of Cossacks. But in XVIII-XIX centuries the methods of management changed due to economic, financial and commercial changes all over Ukraine.*

**Key words:** ethnic community, private property, social and economic map, market, tolerance.

УДК 94-054(477.63)“18”

**В. М. Константінова**

### СПЕЦИФІКА ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ МІСТ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ КІНЦЯ ХІХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРШОГО ЗАГАЛЬНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1897 Р.)

*У статті аналізуються матеріали Першого загального перепису населення, що стосуються такої важливої складової Російської імперії, якою була Катеринославська губернія. Особлива увага приділена даним щодо представництва різних етнічних груп у складі населення міст і губернії в цілому, конфесійній, професійній, становій приналежності представників різних мовних груп. Використання статистичних джерел дає можливість побачити детальну, і в той же час цілісну картину етнічного складу населення міст губернії.*

**Ключові слова:** міське населення, етнос, статистика.

Аксіоматичним є твердження про те, що інформативні можливості джерела є невичерпними. Годі й казати про невичерпність інформативних можливостей джерел статистичних. Наочний приклад тому – матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., які вже більше століття використовуються дослідниками при вивченні самого широкого кола проблем. Причому одні ті самі матеріали розглядаються різними науковцями під різними ж кутами зору, і кожен має можливість знайти в них те, що стосується саме його тематики. Матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. є надзвичайно цінним джерелом і з історії міст Південної України, зокрема, з такого важливого аспекту зазначеної проблематики, яким є специфіка етнічного складу населення міст Катеринославщини кінця ХІХ ст. Саме вивчення інформативних можливостей заявленого джерела щодо цієї проблеми і є завданням нашої розвідки.